

Türkçede Dinî Tabirler Üzerine

Mehmet Ölmez
(İstanbul)

Türkler II. Doğu Türk Kağanlığı, yaygın adıyla Göktürkler döneminden beri değişik dinlere girmişler, kimi zaman bu dinlerin koruyucusu, kimi zaman da yayıcısı olmuşlardır. Yine bu dinlerin kutsal kitaplarına ait çeviriler de bir yerde değişik Türk dillerinin koruyucusu olmuş, o döneme ait Türkçenin bugün bizlerce bilinir olmasını sağlamıştır. Eğer öyle olmasaydı, Budizme ve Maniheizme ait metinler Eski Uygurcaya çevrilmese ve bugün bizim elimize ulaşmasaydı 9-11. yüzyıl arası Ortaasya Türkçesi hakkında bugün çok az şey biliyor olacaktık.¹ Gerçekten de durum Eski Bulgarca için böyledir. Bizans tarihçilerinin kayıtları sayesinde varlıklarından haberdar olduğumuz Tuna Bulgarlarının dili hakkında bugün çok az şey biliyoruz.² Kısacası 10. yüzyıldan bir kaç yüzyıl önce Eski Bulgarcaya çevrildiği söylenen İncil bugün elimizde olsaydı Türkoloji çalışmalarının yeri, geldiği nokta farklı olacaktı. Şöyle düşünebiliriz, bugün eğer *Kutadgu Bilig* ve *Dīvānu Luġāti't-turk* bize ulaşmamış olsaydı, Eski Uygurcanın çağdaşı olan Ortaasya İslami Türk yazı dili hakkında fazla bir şey bilemeyecektik.

Yaygın görüş Türklerin önce Eski Türkler döneminde kendilerine özgü *teŋri*, *kök teŋri* inancına bağlı oldukları, daha sonra Turfan, Uyguristan bölgesine göç eden Uygurların Budizmi, Maniheizmi, Hristianlığı ve nihayetinde İslamiyeti kabul ettikleridir.³ Bu süreç içerisinde Uygurlar ve geniş manada Türk halkları aynı zaman diliminde birden fazla dini yan yana yaşamışlardır. Bu durum özellikle de 10-13. yüzyıllar arasında Turfan bölge-

¹ Uygurların, daha doğrusu Uygur Kağanı Böğü Han'ın Maniheizmi kabulüyle ilgili olarak bak. Ş. Tekin 1963; Böğü Han'ın Maniheizmi kabulü yle ilgili olarak yer verilen 762 yılının tartışıldığı çalışma olarak ise bak. Clark 2000.

² Tuna Bulgarları ve dilleri ile ilgili olarak bak. Tekin 1987.

³ Budizm öncesi eski Türklerin inançları için bak. Sinor 2000: 421 ve ötesi; Emel Esin, 1978: 42, 86.

sindeki Uygurlar için geçerli olmuştur. Bugün de Türk halkları yaşadıkları bölgelere göre birden fazla dine bağlıdır. Esas olarak Litvanya’da yaşayan Karaylar Musevî, çoğunluğu Moldova’da yaşayan Gagauzlar ile Volga bölgesinde yaşayan Çuvaşlar Ortodoks Hristiyan, Güney Sibiry Türk Halkları ile Yakutlar hem Ortodoks hem de bir ölçüde Şamanisttirler. Tuvalar, Fuyu Kırgızları ve Sarı Uygurlar ise Lamaisttir, yine Tuvalar da bir ölçüde Şamanisttir. Geri kalan Türk halkları ise esas itibariyle Müslümandır.

Tarih sahnesine çıktıkları günden bu yana farklı dinlere bağlanan, 8. yüzyıldan itibaren Budizmi ve Maniheizmi komşularından öğrenmeye başlayan Türkler, bu dinlere ait Türkçe bir terminolojiyi de geliştirmişlerdir. Türklerde dinî terimlerle ilgili kimi makaleleri *Türk Dilleri Araştırmaları*’nın şu an okumakta olduğunuz cildinde bulabilirsiniz. Tarihî metinlerde karşımıza çıkan, eski dönemlere ait kimi sözcükler, terimler, bugün hemen her Türk halkının dilinde bir ölçüde yaşamaktadır. En eski dönemlerden başlayarak Örneğin Türklerin İranlılardan değil de Ortaasyalı, bir İran kavminin dilinden aldıkları *roç* sözü eski dönemde Türkçede, *r-* ile başlayan sözcüklerde başta türeyen bir ünlüyle (bu sözcükte *o-* ile) dilimize girmiş olup bugün de bizim Türkçemizde *oruç* biçiminde yaşamaktadır. Bu ses olayı ve *oruç* konusu Şinasi Tekin’ce ayrıntılı olarak ele alınmıştır (Ş. Tekin 1989). Yine o döneme ait, 720 yılından kalma yazıtlarda geçen *türük iduk yeri subı*, sözündeki *yer sub* sözü bugün dinî bir içerik taşımasa da “dünya, yeryüzü” anlamıyla öteki Türk dillerine en uzak bir dilde, hiç tahmin edemeyeceğimiz bir dilde, Çuvaşçada *şır-şıv* olarak yaşamaktadır.⁴ İlginç olan bu birleşğin Çuvaşçada bugüne kadar gelmesidir. Clauson bu söz için yalnızca Hakasçadan (*ada çir su* anayurt), Yeni Uygurcadan (*yer su*) ve Karakalpakçadan (*cer suw*) tanıklar getirmektedir (ED 954 a-b). Oysa bu sözü 1982 baskısı Çuvaşça sözlükte de bulmaktayız (*çёр-шыв* земля, почва, грунт, ÇuvRS 414 a). Clauson’un yer verdiği dillere Çuvaşçanın dışında Kıpçak dillerinin çoğundan örnekler getirebiliriz: Kazakçada *jer-su* “orman, dağ, ırmak, göl vb. genel adı” (KazTS 176 a); Karaycada *yer-suv* “yurt, vatan, anayurt” (Troki ve Haliç ağızları, KarRTS 274 b), Karaçayca-Malkarcada *cer-suv* “yer su, yeryüzü ve su (земля и вода)” (Kar-MRS 244 a); Kırgızcada *cer-suı* “yeryüzü - su;

⁴ ÇuvRS 413 b; sözcük Çuvaşça dışında bugün Hakasçada *ada* “baba” ile *ada çir suı* “anayurt” (HakRS 17 a), Yeni Uygurcada *yer su*, Karakalpakçada *cer suw*, Kazakçada *jer-su* “orman, dağ, ırmak, göl vb. genel adı” (KazTTS 176 a), Karaycada *yer-suv* “yurt, vatan, anayurt” (Troki ve Haliç ağızları, KarRPS 274 b) olarak yaşamaktadır.

mitolojide Eski Türklerin Tanrısı” (KırRS 249 b üst) olarak yaşamaktadır.

Tarihî Türk dillerindeki dinî terimlere, tabirlere gelince, Türkiye’de bu konulara ilk önce R. R. Arat ve S. Çağatay değinmişlerdir.

Saadet Çağatay, “Türkçede Dini Tâbirler” başlıklı makalesinde *tenri* ve “Tanrı” kavramı için kullanılan sözcüklere değinmiştir. Buna göre İslamiyet öncesi metinlerde *tenri* sözcüğü yaygınken İslamiyetle birlikte *idi* “sahip, efendi”, *uğan* “kadir; Allah”, *çalap*, *bayat* sözcüklerinin görüldüğünü belirtir. Devamla Budist metinlerde yer alan *burhan* “Buddha”, *edgü*, *edgülik* “hayır → mukaddes”, *buyan* “sevap”, *kirtgünç* (→ *kertgünç* !) “inanç, iman” sözlerine; İslami metinlerde görülen *savcı* “peygamber” sözüne, Hristiyanlığa ait olan metinlerde görülen kimi terimlere yer verir (Çağatay 1968: 191 ve ötesi).

Dikkat çekici olan Budist Uygur metinlerinde görülen kimi sözcüklerin İslamiyetle birlikte İslamî bir içerikle de kullanılmaya devam etmeleridir. Bu sözcükler arasında *yükün*- eylemi özellikle anılabilir. Budist metinlerde “eğilmek, saygıyla eğilmek, saygı göstermek” anlamlarında görülen sözcük İslamî dönemde “secde etmek, namaz kılmak” anlamlarıyla görülür (ED 913b). Yine Uygurca metinlerde “iyi davranış, hayır; erdem; sevap” anlamlarında görülen *edgü* (UW 338-347), Nehcü’l-Ferâdis’te ‘*amel* “davranış” (ET *kılınç*) sözüyle birlikte “sevap” anlamını kazanır: *edgü ameller* NF 2.15, 119.2, 232.7, 260.3. Aynı ibare Uygurcada *kılınç* ile yine “sevap” anlamıyla (Sanskrit *punya* karşılığı) *edgü kılınç* olarak görülür (UW 348-350).

Eski Uygurca ve sonrasına ait S. Çağatay’ın bu kısa yazılarının yanı sıra R. R. Arat’ın yalnızca Uygur metinlerindeki Buddhist terimleri ele alan çalışması bu alandaki öncü çalışmalardandır.

Bu terimler tarihî ve günümüz Türk dillerine yapılan bütün kutsal metinlerin, kutsal kitapların çevirisiyle ortaya konmalıdır. Kuran ve İncil çevirilerinde yer alan terimler bütün Türk dillerindeki eski ve yeni çeviriler göz önünde bulundurularak incelenebilir. Bu bağlamda Ermeni Kıpçakçasına ait terimleri E. Tryjarski etraflıca ele almıştır. Tryjarski’nin bu çalışmasında yeri gelince Ermeni Kıpçakçasına ait terimleri Codex Cumanicus’taki (→ CC) örneklerle karşılaştırması çok yararlı olmuştur:

CC *yihov*, ErKıp (= Ermeni Kıpçakçası) *yigov*, *yixov*, *yuxow* “templum / ibadethane”⁵

⁵ Krş. Grønbech, s. 132: *yih-öv* “tapınak, kilise”, Karaçayca *ıyih-kün* “pazar günü”, *yeguv* “kilise” < Uygurca *ıduk*.

CC *tengrilik*, ErKıp *t'èngrilik* “divinus / ilahî, kutsal”

CC *kutkardaç*, ErKıp *hutharuçi* “Salvator / kurtarıcı” (Tryjarski 63)

Tryjarski bu karşılaştırmalardan sonra Ermeni Kıpçakçası metinlerde görülen Hristiyanlığa ait terimleri tasnif edilmiş bir şekilde sıralar. Bunlar arasında Türkiye Türkçesine benzeyen *yaratuçi* “yaradan, yaratıcı”, *arı* “kutsal (← temiz)”, *olar kunu* (*harfiyen* “ölür günü”) “ahiret”, Eski Türkçeye kadar uzanan *tamu* “cehennem”, *xoltxa* “rica, arz”, *yazıx* “günah” sözcükleri dikkati çeken örneklerdendir.

Buddhist, Müslüman ve Hristiyan Türklerden kalma metinlerin dilinin yanı sıra Musevî Türklere ait metinlerin dili de bir o kadar ilgi çekicidir. Bu açıdan Karayca sözlükten *yaratuvçu* “Tanrı, yaradan”, *uçmah* “cennet” (Eski Türkçe < Soğdca DTS 617 b) örneklerini verebiliriz.

Kutsal kitapların çeşitli Türk dillerine 20. yüzyılda yapılan çevirileri bir ölçüde “Neologismus” adı verilen yeni sözcükleri, yeni türetimleri, deyim yerindeyse yeni türetilmiş sözcükleri daha çok içermektedir. Bu açıdan 20. yüzyıldan önceki dönemlere ait çeviriler daha ilgi çekici olacaktır. Örneğin 19. yüzyıla ait Yakutça İncil çevirisi bu yönüyle dikkat çeker:

tl: Sözcük “dil, söz” anlamının yanı sıra “haber” anlamıyla *ütüö tl* “iyi haber → Evangelium” olarak kullanılmaktadır (Stachowski 37).

Yine ET *tın* “can, ruh” sözü burada Rusça bir sözcükle *Svyatoy tın* “kutsal ruh, Ruhulkudüs” olarak kullanılmaktadır (Stachowski 38).

Günlük dile ait *uol* “oğul” sözcüğü *tañara* “Tanrı” ile *Tañara Uola* “Tanrının oğlu”, *Tañara Uola İsus* “Tanrının oğlu İsa” şeklinde kullanılmaktadır (Stachowski 38).

Son olarak dinî terimler konusunda en zengin en eski dil olan Eski Uygurca kimi örneklerle ve bu konuda yapılan çalışmalara kısaca değinmek istiyorum:

Uigurisches Wörterbuch, hemen her maddesiyle, sözcüklerin metinlerdeki işlevlerine göre ele alınması, Sanskrit ve Çince denkleriyle ele alınmasıyla Eski Uygurca bir sözlükten ziyade neredeyse bir terim sözlüğüdür (bak. UW). Yine sözlüğün yazarının terimler konusuna ayrı bir önem vermesini konuyla ilgili çeşitli makalelerden çıkartabiliyoruz (bak. Röhrborn 1985, 1986).

Eski Uygurca metin yayımlarında klasik usulle hazırlanan dizinlerin yerine kavramlar, terimler dizininin öne çıkartılmasına güzel bir örnek Eski Uygurca *Altun Yaruk Sudur*’un birinci bölümüne ait örnek yayında görülmektedir (bk. Zieme 1996, s. 197 ve ötesi). Yine aynı Eski Uygurca metinde Buddhizme ait *trikāya* “üç beden, üç vücut” (Skr. *nirmāṇakāya* = ET b(ä)lgürtmä ätöz;

saṃbhogakāya = tüş ätöz; *dharmakāya* = nomlug ätöz) kavramıyla ayrınıtısıyla ele alınmıştır (konu için bak. Wilkens s. 5 ve ötesi; Eski Uygurca kavramların geçtiği satırlar için bak. s. 100, satır 0060 ve ötesi).

Eski Uygurca sonrası bu dile, edebî dile girmiş olan Sanskrit sözcüklerin, terimlerin büyük çoğunluğu bugün Türk dillerinin çoğunda hiçbir iz bırakmaksızın kaybolup gitmiştir. Örneğin Uygurcada aldıkları biçimiyle *arhant*, *açari*, *şastr*, *lakşan*, *nizvani* gibi sözcükler bugün Türk dillerinin tümünde kaybolmuştur. Ancak kimi Sanskrit sözcükler Lamaist Tuvalarda Moğolcadaki biçimleriyle benzer şekilde yaşamaktadır: *şajın* << Skr. *śāsana*, bak. ET *şazan* AtG 364 b; *buyan* “iyi davranış, iyilik, sevap” << Skr. *punya* AtG 333 a.

Bugün Türk dillerinde görülmeyen, ancak Buddhist Uygur metinlerinde karşılaştığımız Türkçe kökenli kimi sözcükler de zikredilmeye değer: *bışrun* “meditasyon yapmak”, *bışrunmak* “meditasyon”, *boşgut* “öğreti, akîde”.

Ancak Eski Uygurca bir sözcük, *ayığ* “kötü, fena” (*ayığ kılınç* “kötü davranış, günah”) bugün Yakutçada benzer anlamda yaşar *ayī* “günah, kabahat”.

Kaynaklar

Arat, R. R. 1942: “Uygurlarda İstilahlara Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, VII-VIII, 1940-1942: 56-81.

AtG = Gabain, Annemarie von, ³1974: *Alttürkische Grammatik*, Wiesbaden.

Clark, Larry 2000: “The Conversion of Bügü Khan to Manichaeism”, *Studia Manichaeica*, IV, *Internationaler Kongreß zum Manichaeismus*, Berlin 14.-18. Juli 1997, ed. Ronald Emmerick et alii, Berlin: 83-123.

Clauson, Sir Gerard, 1972: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.

Çağatay, Saadet, 1968: “Türkçede Dinî Tabirler”, *Necati Lugal Armağanı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara: 191-198.

—, 1972, “Divanü Lügati’t-Türk’te İnançla İlgili Sözcükler”, *Bilimsel Bildiriler 1972*, I. Türk Dili Kurultayına Sunulan Bildiriler, Ankara: 385-391.

ÇuvRS = Skvortsov, M. İ. 1985: *Çuvaşsko-russkiy slovar*, Moskva.

DTS = bak. Nadelyayev 1969

ED = bak. Clauson 1972

Esin, Emel, 1978: “İslâmiyetten Önce Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş”, *Türk Kültürü El-Kitabı*, Seri II, Cild 1/b, ed. E. Esin, O. Sertkaya, İstanbul: 1-360.

ET = Eski Türkçe

HakRS = Baskakov, N. A., (ed.), A. İ. İnkijekova-Grekul, 1953: *Hakassko-russkiy slovar'*, Moskva.

Kar-MRS = Goçiyayeva, S. A. ve H. İ. Suyunçev, 1989: *Karaçayevobalkarsko-russkiy slovar'*, Moskva.

KarRPS = Baskakov N. A., A. Zajączkowski, S. M. Szapszał, 1974: *Karaimsko-russko-pols'kiy slovar'*, Moskva.

KazTS = Koç, Kenan, (ed.) 2003: *Kazakşa-Türkçe Sözdik*, Ankara.

KırRS = Yudahin, K.K., ²1965: *Kirgizsko-Russkiy slovar'*, Moskva.

Nadelyayev, V.M., et alii 1969: *Drevnetyurkskiy slovar'*, Leningrad.

Röhrborn, Klaus, 1985: "Šūnyavāda und Vijñānavāda. Zentralasiatische Resonanzen eines Schulstreits", *Ural-Altaische Jahrbücher, Neue Folge*, 5: 123-145.

—, 1986: "Zur Rezeption der chinesisch-buddhistischen Terminologie im Alttürkischen", *Wiener Zeitschrift für die Kunde Südasiens*, 30: 179-187.

Sinor, Denis, 2000: "[Kök] Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı", çev. Talat Tekin, *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul: 383-424.

Stachowski, Marek, 1995: *Studien zum Wortschatz der jakutischen Übersetzung des Neuen Testaments*, Stachowski, Polska Akademia Nauk-Oddział w Krakowie, Prace Komisji Orientalistycznej, Nr. 23, The Enigma Press, Kraków.

Tekin, Şinasi, 1963: "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıl Dönümü Dolayısı ile (762-1962)", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 1962: 1-11.

—, 1989: "Yabancı Kelimelerin Türkçeye Giriş Yolları ve *oruç* Kelimesinin Hikâyesi", *Tarih ve Toplum*, 72: 9-11.

Tekin, Talat 1987: *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, TDK, Ankara.

Tryjarski, Edward, 1993: "Religious Terminology in Armeno-Kipchak", *Journal of Turcology*, 1, 1: 59-111.

UW = Röhrborn, Klaus, 1977-1998: *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, 1-6, Wiesbaden.

Wilkens, Jens, 2001: *Die drei Körper des Buddha (trikāya)*. Das dritte Kapitel der uigurischen Fassung des Goldglanz-Sūtras (Altun Yaruk Sudur) eingeleitet, nach den Handschriften aus Berlin und St. Petersburg herausgegeben, übersetzt und kommentiert, Turnhout.